

Марија
ОРБОВИЋ

ЗАБОРАВЉЕНИ УМЕТНИК МИЛОРАД ЈОВАНОВИЋ (1897–1966)

УДК: „“

АПСТРАКТ: Милорад Јовановић, оперски уметник светског гласа, члан београдске Опере, остварио је своје највеће домете у периоду између два рата певајући на многим позорницама Европе. Његову блиставу каријеру прекинуо је Други светски рат, који је провео у официрском логору у Оснабрику. Као противник левичарске идеологије и комунистичког режима у Југославији, Јовановић се после завршетка рата определио за живот емигранта у Лондону. У добровољном изгнанству, некада славни бас изузетних гласовних и глумачких квалитета, поред повремених наступа на концертима, никада није постао члан неке оперске куће, нити достигао ранију славу, а за живот је морао да зарађује радећи у фабрици и поправљајући музичке инструменте.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милорад Јовановић, београдска Опера, Оснабрик, Офлагер VI ц, „Родна Груда“, Лондон, Леди Пеџет.

Милорад Јовановић, заједно са Жарком Цвејићем, спада у највеће оперске певаче које је изнедрила српска музичка сцена између два рата. Њима се касније, после Другог светског рата, придружује и Мирослав Чангаловић, тако да су њих тројица својим ненадмашним басовима и глумачким квалитетима освајали не само домаћу, већ и публику многих европских позорница. За разлику од његових млађих колега, Јовановића је пратила несрећна судбина емигранта у туђим земљама и његова каријера је трајала много краће. Врхунске домете достигнуте на београдској сцени пре рата, као и славу европских размера, никада више није остварио.

Рођен је 12. маја 1897. године у Великој Плани, у породици пекара и посластичара Ђорђа Ђоке Јовановића. Из венчаног листа се види да се Ђорђе Јовановић, Далматинац из Задра (отац Мијаило), венчао 2. маја 1893. године у крагујевачкој цркви са Александром Сајферт, кћерком столара Јозефа Сајферта¹. Ђорђе Јовановић је, дошавши у Србију, често мењао место боравка. Живео је у Крагујевцу, Краљеву, Јагодини и Великој Плани пре него што се доселио у Чачак и отворио посластичарску радњу у некадашњој кући Чедомира Митровића. Када се почетком двадесетих година одселио у Ваљево, где је и умро

1 | Извод из књиге венчаних Српске православне цркве у Крагујевцу од 11. јануара 1937. године.

1940. године, посластичарницу је наследио његов зет, Борисав Боро Николић. Милорад је имао брата Миодрага и сестре Загорку, Зорку и Добрилу. У Чачку је завршио основну школу и 1914. године Гимназију у генерацији са Михаилом Константиновићем, Николом Ђукнићем и Раденком Лазовићем. Иако је рођен у Великој Плани, осећао се Чачанином. Још у раном детињству показивао је интересовање за музику и свирао је на више инструмента, о чему је говорио у једном од својих малобројних интервјуа:

„Док су моји другови играли 'кликера' или 'крајцарица', ја сам свирао хармонику, касније и виолину или флауту. Свирао сам по читаве сате; затворен у соби и сâм док сам био у основној школи; за играње и концерте док сам био у гимназији. Другови су ми били захвални и сматрали да је то веома несебично од мене; уствари, то је било моје задовољство јер, било да сам имао у рукама хармонику, виолину или флауту, осећао сам да се музички изграђујем сâм и да тек треба да учим, да студирам. И док су моји другови застајали на извесном степену музикалности – обично кад би научили неколико фокстрота или шлагера – ја сам осећао да је то тек почетак, мада све до своје двадесете године нисам био сигуран да ћу се ипак посветити само музици и певању.“²

Тешки пут преко Албаније прешао је са зетом Бором Николићем (супругом сестре Зоре), који је о њему бринуо све време пута, а и касније. Види се то и из писма родбини упућеног из Вертекопа са Крфа 16. децембра 1916. преко *Српских новина*, тадашњег јединог начина размењивања вести избеглих са својима у домовини:

„Бора Николић п. наред. бр. поште 801 извештава свога таста Ђоку Јовановића посластичара у Чачку и бабу Ленку и жену Зору а ови да извести оца му и мајку у селу да је са Милорадом здраво [...] Миле је у Француској дописујемо се врло често, чуди ме зашто се не јављате? У новцу оскудевамо, за Мила се строго старам...“

Једно од писама које је Јовановић послао своје зету Бору сведочи о почетном сналажењу младих Срба у Француској:

„28 март 1916. *Aix les Bains*

Боро

Последњи пут сам ти писао из касарне.³ Признајем лењост што ти досад нисам писао. Добио сам твоју карту. Сад сам врло задовољан. Вратили су нас из касарне у Бању Екс. Али канда овде нећемо дуго остати. Данас се праве спискови за ђаке који ће ићи у нека села, где ће од прилике имати живот приближан касарнском.

2 | Вишеслава М. Ђуричић, „Универзалан тип оперског певача или певач који не даје интервју“, *Недељне илустрације*, бр. 8, 1941.

3 | По доласку у Француску Јовановић је био мобилисан у Универзитетски батаљон у Жозеу.

Пре неки дан је отишао наш инспектор у Париз, да нам купи ципеле и одело; да се и ми мало дотерамо.

Шаљем ти моју фотографију из Марсеља. Можеш ли да замислиш да сам још у оном жутом капуту и са оном шајкачом.

Сада што имам на себи све је старо сем панталона и ципела. Некад носим ону белу блузу а некад онај мој капут и кошуљу (наравно купио сам и крагну и машину); те тако мењам две тоалете. Ону зелену блузу сам бацио још у Сан-Ђовани, пошто су ме плашили да на лађи неће примати онога који има на себи чега војничког. То је била лаж.

Толико о мојој тоалети. А шта мислиш како изгледају они који нису имали ни марјаша.

Купио сам неке ноте са песмама; те их певам. Врло често мислим на кућу, прелиставам драге успомене из Србије. Свађам се по некад са друговима. Овде су Кордић (јави његовом оцу, на адресу Љуб Кордић, кап. Врх. Команде), Ђукнић, Константиновић и још многи из других вароши.

Имам много душевних болова, као што сам у Албанији имао телесних. Али дао бог те је код газдарице добар кост, па не могу толико да се променим да себе не познам.

Овде у Бањи је врло лепо, тако да нас само рђаво време задржава у соби. А ја сам опет тако срећан да сам у ресторану где је најплеменитија газдарица у Екс ле Бену. Кажем врло пријатна *Madame*, али ипак кад смо се вратили из Тулона, она нас је подсмешљиво упитала: 'Fini la guerre?' тј. Зар смо свршили рат и враћамо се? Тако нас ословљавају сви Французи. Међутим не знају или неће да знају да Србија нема чиновника нема интелигенције и да то морамо ми да будемо у будућој Србији, али ваљда ће и они некад то увидети.

Нема брата док не роди мајка...⁴

Јовановић је у Лиону завршио гимназију, потом је започео студије права, а успут је усавршавао свирање на флаути на Конзерваторијуму и учио певање код професора Ридзеа. Ускоро је напустио право и од 1919. до 1922. године потпуно се посветио студијама музике на Конзерваторијуму. Његова срећа што је на прагу остварења својих животних жеља, најбоље се види из писма зету Бори, које је датирано 19. октобра, али без године (највероватније 1919):

„Добих, драги Боро, твоју карту од 19. септ. Она од 17. ог није стигла. Писао сам ти јуче, али не могу и данас да ти не пишем. Ми смо овамо просто поново рођени. Не шенлучимо, а то не - него, брате, постадосмо сада други људи; имамо више помоћи. Шта мислиш како имам сутра да треснем мојим пријатељима Французима у лице да и ја опет имам кућу, па бога ми бољу него многи од њих овде. Хеј, на коњу сам ја сада и нико несме да ми каже 'сиромашак!' Ту пре неко вече сам водио мој хор да певамо на једној патриотској конференцији. Говорник је поздравио српску химну са 'Химна слободе'.

Ја сам ти већ писао шта ћеш да кажеш нашим: Миле је на путу да постане артиста, и то не један свакодневни. Не знам како ће се из почетка држати, али кад буду с тиме начисто да ја имам да се створим оперски певач кроз две три године, што је апсолутно, Боро, сигурно, па ја мислим да неће бити много криво ни тати а већ знам да сте мајка, Зора, ти, Бубица [сестра Загорка] много попустљивији, Драган [брат Миодраг] већ верујем да ће ми завидети и Добрила може бити.

Нема више ту шта да се говори ја сам на путу остварења мојих идеала. Флаутиста већ јесам, певач такође, само још сам далеко од правог оперског, композитор такође имам да постанем. Да ћу и композитор добар бити ево факта: за годину сам дана стигао ђаке на Конзерваторијуму који су већ другу годину правили партитуре за хорове. Тако се дакле почиње да бива композитор; прво се учи да пишеш хорове па после полако напред. Ја сам дакле стигао дотле да написати један хор могу као кад теби напр. напишем карту или писмо.

Знам да ти нећеш моћи довољно да браниш моју ствар кад одеш у Чачак, али ипак рачунам док ја не дођем да ћеш ти моћи да им створиш извесну идеју, гледајући споља бар, о стању у коме сам ја сада. А већ да ти кажем док мене виде имају апсолутно да се помире са мојом намером.

Ја те већ угњавих причајући ти о мени, а шта друго и да ти пишем.

Тату, мајку, све ћеш много пута пољубити за мој рачун.

Воли те шурак Миле⁵

О томе како је примљен на париски Конзерваторијум, Јовановић открива у једном интервјуу за београдске новине двадесетак година касније:

„Све до 1919 године, кад сам се свесно обрео у Паризу и од 320 конкурената био примљен на конзерваторијум у оној малој групи од 84 лица колико их је после првих проба остало. Мој национални понос порастао је још више кад сам дознао да је од тих 84 кандидата 64 чистих Француза, а само 20 осталих народности: Белгијанаца 3, Талијана 4, Швајцараца 2, Румуна 5, Енглеца 2, Шпањолаца 2, Рус 1 и Србин 1 (Јовановић). До тада сам студирао историју уметности. Тако сам постао лореат париског конзерваторијума, и сви каснији успеси: и деби у „Оњегину“ и бескрајне овације публике доцније у животу нису ме радовале толико као тај – први успех. То вам је као прва љубав: волите касније у животу и јаче и животодавније, али никад свесрдније и топлије, никад осећајније.“⁶

Милорад Јовановић је остварио свој сан и постао оперски певач. Вратио се у Србију и од 31. октобра 1921. године постао члан београдске Опере, где ће сваком следећом улогом потврђивати свој раскошни таленат, који ће му омогућити да у наредној деценији постане првак своје куће, али и да достигне

5 | Писмо је власништво Милоја Николића.

6 | Вишеслава М. Ђуричић, н. д.

европску славу. И приватним животом је могао бити задовољан, пошто се 23. јануара 1921. године венчао у Паризу, у руској православној цркви Светог Александра Невског, са лепом Добрилом Вражалић, која му је омогућила удобан и спокојан живот.

Јовановић је пажњу београдске музичке критике привукао улогом Гремина у опери *Евгеније Оњегин* П. И. Чајковског. Тада је примећено: „Од интереса је појава младог басисте г. Јовановића, који има материјала и који обећава.“⁷ Критичар *Трибуне* закључује: „За нашу Оперу г. Јовановић представља већ један факт, несумњиви велики добитак. Бас широког обима, изврсне дикције, необичне пријатности, сјајног музичког дара. Од публике је био бурно поздрављен, и тако рећи на јуриш је стекао симпатије.“⁸ Поводом ове представе, осврћући се на изјаву Станислава Биничког, директора београдске Опере, којом је величан долазак добрих певача, руских избеглица, захваљујући чему је настала Опера у Београду, Милоје Милојевић је у *Политици* написао: „А да смо ми могли имати оперу и без револуције у Русији, има пуно доказа и један, између осталих, јесте и појава г. Милорада Јовановића, лореата париске конзерваторије. Млад певач од искре божје, јасне дикције, топлога гласа, лепо постављеног иако још не потпуно слободног, г. Јовановић је у улози Гремина показао све клице уметника. У целокупној креацији отменог кнеза он је подвукао лиризам, јер му је и глас по боји и конструкцији лирски; и с тога мислим да ће утисак бити одређенији онда када г. Јовановићу буде додељена улога која му потпуно одговара (Лотарио на пример). Зар то није могло да буде учињено већ приликом његовог дебија? Тим пре што је г. Јовановић Србин.“⁹

Прва велика улога додељена му је у опери *Хофманове приче* Жака Офенбаха, која је премијерно изведена 2. децембра 1921. године. Певајући улогу Линдорфа побрао је све похвале критике, а то је нарочито дошло до изражаја после представе од 30. децембра у којој је, поред те улоге, тумачио још три лика – Копелијуса, Миракла и Депертута. Иако млад, на почетку каријере, остварио је сан многих искусних певача да запажено отпева све четири басовске улоге. Зато је музички критичар листа *Балкан* забележио: „Г. Јовановић је срећно пребродило већину опасности које су га очекивале у овим, и вокално и сценски, тешким партијама, са таквом вештином да је то просто изненађује код једног младог почетника. Он је показао да има првокласну музикалност и ванредан дар за композицију својих рола. Од г. Јовановића се може много очекивати.“¹⁰

После ових почетних успеха и свега три месеца рада у Опери, Јовановић је 30. јануара 1922. године послат у Париз да доврши своје студије и поново се појављује на београдској сцени у новој сезони 1922/23, у премијерно изведеној

7 | Ан., „Евгеније Оњегин“, *Епоха*, 12. октобар 1921, 3.

8 | И. П., „Оњегин“, *Трибуна*, 9. октобар 1921, 3.

9 | Милоје Милојевић, „Г. г. Викински и Јовановић у улогама: Ленски и кнез Гремин“, *Политика*, 8. октобар 1921, 2.

10 | В., „Београдска опера“, *Балкан*, 20. децембар 1921, 3.

представи *Продана невеста* Беджиха Сметане, у паралелној подели улоге Кецала. Те сезоне певао је још у премијерној опери Петра Коњовића *Женидба Милошева (Вилин вео)*, где је тумачио улогу Реље Крилатице, као и у обновљеним представама *Риголета*, *Оњегина*, *Хофманових прича*, *Фауста* и *Севилског берберина*, уз повољне коментаре критичара у београдској штампи. Тако је поводом представе *Фауста у Времену* константовано: „Може се честитати г. Јовановићу на једном врло лепом и маркантном успеху. Мефисто је одлично израђен, и у вокалном и у глумачком погледу. Ваља истаћи дикцију г. Јовановића, прецизну, изразиту, снажну и рељефну.“¹¹

На представу *Севилског берберина* 3. новембра 1922. године дошла је и краљица Марија. „Поред краљице, кнез Арсен и принц Павле. Краљ није био услед лаког оболења. Никад Београђани нису имали прилике да посматрају своју Краљицу са круном и под драперијама од црвеног сомота. Тек синоћ, после толико година, њима се пружила та прилика. Посматрали су осмехе краљице док је на сцени дон Бартоло умирао од љубави са Розином.“¹² У тој представи улогу дон Базилија, „ванредно успешно стилизованог“, певао је Јовановић „који се све више испољава као уметник сложених глумачких и певачких способности“.¹³

У наредним сезонама Јовановић своју оперску каријеру наставља узлазном линијом остварујући нове улоге, као што су лик Нилакантеа у опери *Лакме* и Грофа де Гријеа у опери *Манон*, затим улога Рамфиса у Вердијевој *Аиди*, Маљута Скуратова у *Царској невести* Римског Корсакова. Велики успех постигао је тумачећи насловну улогу у опери *Борис Годунов* Модеста Мусоргског, премијерно приказаној 21. јануара 1926. године. Критика је једнодушна у ласкавим оценама, истичући да је то вероватно најмлађи Борис до тада. „Мило нам је да подвучемо велики успех г. Јовановића, нарочито у смрти Борисовој, и да више немамо права да говоримо о његовој младости и почетништву његове уметности. Оно у чему је надмоћ његова над г. Јурењевим, то је музикалност, већа интелигенција, једна суптилнија уметничка природа која не тражи лажне бинске ефекте и не пева галеријама, него зналцима.“¹⁴ И други критичари су упоређивали два добра тумача улоге Бориса истичићи предности и мане обојице и то нимало не чуди, пошто је ова опера била главни догађај те сезоне.

Као певач изузетних квалитета, Милорад Јовановић од сезоне 1927/1928. наставља своју каријеру у Бриселу, поставши члан тамошње Оперe (Théâtre de la Monnaie), где ће провести наредне четири године. Повремено гостује и на сценама других европских метропола, па се почетком 1931. године појављује и у београдској Опери у већ добро познатим улогама Базилија, Бориса Годунова,

11 | Привр., „Фауст у новој подели“, *Време*, 28. септембар 1922, 3.

12 | Привр., „Краљица Марија у позоришту“, *Време*, 4. нов. 1922, 4.

13 | М. [Милоје] М. [Милојевић], „Севилски берберин“, *Политика*, 21. октобар 1922, 7.

14 | Стојан В. Живадиновић, „Борис Годунов“, *Трговачки гласник*, 26. јануар 1926, 2.

Кецала, Мефиста и Сарастра. Критика и публика су га дочекали са одушевљењем. *Политика* је писала:

„Све своје лепе особине, о којима смо и до сада са похвалом говорили, г. Јовановић нам је донео, само израђеније, зрелије, сталоженије. Његова музикална фраза има рељефа, а мелодија сву оштрину својих контура, јер су сви акценти на своме месту. Његова дикција је одређена и јасна. У складу са тим чисто музикалним особинама стоји и глумачки гест г. Јовановића. Он је суверен господар сцене. Можда погде понеки ефекат исувише подвлачи, што налаже и дон Базилијиева улога, буфо типа. Очекујемо га поново у ансамблу наше Оперe, као сталног члана.“¹⁵ И други желе његов повратак у Београд:

„Гостовао је сада први пут, од како је отишао пре четири године у бриселску Оперу. Он се још тада издвајао од осталих, постајући певачем и глумцем првога реда. Сада смо га чули још бољега и у већој снази. Ако будемо још и срећни да буде ангажован за следећу сезону, тада можемо очекивати да ће и репертоар наше Оперe добити други изглед.“¹⁶

Жеља многих љубитеља оперске музике испуњена је када сезону 1931/1932. отвара премијерно извођење опере *Таис* Жила Маснеа (21. октобра 1931), према роману Анатола Франса, за коју је либрето са француског превео Милорад Јовановић и у којој тумачи улогу Атанаела. Милоје Милојевић ће одушевљено писати о Јовановићевој креацији: „Атанаел г. Јовановића је велика фигура. То није погружени калуђер, већ индивидуалист. Под испосничком ризом крије се ритер. Он побеђује Таис, исто онолико верском сугестијом, колико и надмоћношћу чисто човечанском, световном. То двојство у карактеру г. Јовановић вешто доводи у склад, и због тога су његове сцене увек сугестивне. Његова изразита глумачка креација, дубока је у снази и чисто певачким ефектима, које г. Јовановић са познатим драмским и певачким искуством тако вешто примењује.“¹⁷

Наредних година публика на београдској сцени одушевљено прати све премијерне или обновљене представе у којима пева Јовановић. У многим операма гостују и познати певачи из других земаља, али они, ма колико били чувени, не бацају у заснак Јовановића и критика за њега увек има лепу реч. Ређају се улоге у операма гласовитих светских композитора, али Јовановић доприноси гледаности и популарности и домаћих дела (улогом Хаци Томе у Коњовићевој Коштани, ликом богатог сељака Марка у Готовчевој опери Еро са онога свијета, улогом Хасанаге у опери Хасанагиница, као Сулејман Велики у делу Никола Шубић-Зрињски Ивана Зајца, насловном улогом у опери Ђурађ

15 | М. [Милоје] М. [Милојевић], „Гостовање Милорада Јовановића“, *Политика*, 28. април 1931, 8.

16 | Јован Димитријевић, „Г. Милорад Јовановић“, *Живот и рад*, књ. 7, св. 43, 1. јуни 1931, 555-556, 6.

17 | Милоје Милојевић, „Атанаел г. Јовановића“, *Политика*, 28. октобар 1931, 7.

Бранковић Светомира Настасијевића (по тексту Момчила Настасијевића) или улогом Марка Краљевића у обновљеној Коњовићевој опери Женидба Милошева). Критика не штеди ласкаве оцене. Тако, на пример, поводом улоге Хаџи Томе, новинар *Правде* закључује: „Својим снажним и звонким гласом, уз савршену дикцију, креирао је Хаџи Тому са свим својствима савременог оперског уметника.“¹⁸ О улози Хасанаге, Миленко Живковић је у *Времену* написао: „Од певача је и сада најбољи био г. Јовановић, чије нас високе уметничке способности истински задивљују.“¹⁹

Јовановић је подједнако успешно наступао и на сценама европских музичких метропола:

„А радовао сам се и после, нарочито пре 12 година кад је један конзул у Брислу, слушајући ме као Мефиста у „Фаусту“ рекао директору опере у фоајеу пред новинарима, који га увек и неизоставно прате, нарочито приликом каквог гостовања или премијере: Овај ваш велики бас – целу вашу трупу може да стрпа у џеп од прслука. [...] Још један такав, а можда и већи комплимент, добио сам од Генсбурга, директора опере у Монте-Карлу. Новинарима који су окупљени око њега чекали да чују реч, да им да главну карактеристику нових певача, рекао је тада:

– Погледајте добро овог великог певача. Глас му је снажан, мушки, истесан храбрим ударцима српским, ударцима херојским. – Било је то у оно време кад се реч Србија писала великим словима и изговарала пуним устима, као што се изговара реч Бог, или Божанство. Мој национални понос и данас расте од тога.“²⁰

Поред ангажовања у бројним операма у Београду и на страни, Јовановић је радио и као професор на Музичкој академији у Београду (од 1937. до 1941. године). Када је је Гимназија у Чачку 1937. године организовала свечано обележавање стогодишњице свог постојања, одазвао се позиву да као бивши ђак и угледни гост учествује у програму прославе. Са супругом Добрилом и сестром Добрилом био је гост свог некадашњег зета²¹, посластичара Бора Николића. Прослава стогодишњице Гимназије трајала је три дана, с тим што су концерти у сали Гимназије на којима је Јовановић учествовао организовани 16. и 17. октобра. У програму је, поред осталих гостију, наступила и Вера Гољберг Вишњевска. Уз клавирску пратњу Станојла Рајичића Јовановић је првог дана певао „Три јунака“ од Мокрањца и песму „Молитва моја у јесен“ Славомира Настасијевића, компоновану на текст Синише Пауновића, а другог „Регрути

18 Јован Димитријевић, „Коњовићева Коштана“, *Правда*, 3. септембар 1931, стр. 8.

19 Миленко Живковић, „Хасанагиница, прва представа у новој сезони“, *Време*, 3. септембар 1934, 9.

20 Вишеслава М. Ђуричић, *н. д.*

21 Пошто је Зора, сестра Милорада Јовановића удата за Бору Николића, умрла млада, Николић се поново оженио, али су рођачки односи са Јовановићима неговани и даље.

у маршу“ Предрага Милошевића, такође на текст Синише Пауновића, да би наступ завршио аријом из Росинијеве опере Севиљски берберин.

Концерти су одржани у присуству високих гостију, као што су Предраг Лукић, бан Дринске бановине, Војко Чвркић, министар пошта и телеграфа и Димитрије Магарашевић, министар просвете. Велики број грађана био је приморан да остане испред зграде Гимназије, пошто у сали више није било места, и да концерт прати преко постављених звучника. Програм прославе обе вечери преносио је Радио Београд.²²

По повратку у Београд, незадовољан организацијом прославе, Јовановић је писао свом некадашњем зету Николићу:

„[...] Да није било вас мој би долазак у Чачак био беспредметан, а верујем да бих се и покајао због организатора прославе. Данас ми директор Радиа рече да су мислили да искључе пренос преко радиа кад су чули ону Рускињу, али због мене то није учинио. По томе што су ту жену метли да пева видим како су мало мене ценили Г. Г. Марковић и остали.“²³

Глас Милорада Јовановића могао се у периоду између два рата често чути са таласа Радио Београда приликом преноса оперских представа или самосталних наступа, какав је био и онај од 24. маја 1936. године, о коме дописницом обавештава свог друга и земљака, Синишу Пауновића: „Певам твоје ствари на радиу 24. ов. месеца у недељу у 17 часова („Молитва у јесен“, „Позно прознање“). С другарским поздравом твој Милорад Јовановић.“²⁴

Када је Јовановић био на врхунцу славе, избио је Други светски рат и његова блистава каријера великог певача је не само прекинута, већ и завршена.

Затвореник бр. 2347 Офлага VI ц у Оснабрику

По капитулацији 1941. године, већина официра југословенске војске је заточена у немачким логорима Нирнбергу и Оснабрику. Милорад Јовановић, резервни пешадијски капетан прве класе, рат је провео у оснабричком логору као затвореник број 2347 у бараци 11 Офлага VI ц, где је настојао да својом уметношћу ублажи свакодневне недаће и себи и осталим заробљеницима. „Оснабрички логор од неколико хиљада људи представљао је, према броју заробљеника, један читав град. На томе малом простору било је прикупљено

22 Извештај за школску годину 1937-1938, Чачак, Државна реална гимназија, 1938, 84-86.

23 Писмо Милорада Јовановића зету Бору Николићу.

24 Милорад Јовановић, Дописница Синиши Пауновићу, Легат Синише Пауновића, СПР II/4/1550. У Пауновићевом легату налази се, поред нотних записа, и архивска грађа (писма, плакати, програми концерата, фотографије) која сведочи о животу Милорада Јовановића у емиграцији. Пријатељство са Јовановићима, настало још у Чачку, налагало је Пауновићу да прати његов уметнички успон, али и да сакупи документа о његовом животу у емиграцији.

много наше интелигенције. Од професора универзитета, касационих судија, генерала, бивших министара и народних посланика до људи најразличитијих професија – све то било је груписано на простору 500 x 500 метара. Ово је омогућавало да се у логору развије интензиван културни живот и да се код многих људи прошири круг образовања.²⁵ Тако су многи заробљеници могли бар два сата дневно да не мисле на глад и бриге, пошто су ишли на часове страних језика, слушали предавања из разних области²⁶ или посећивали културно-уметнички програм који је организован убрзо по доласку у логор. Већ крајем јуна први пут је наступио и Јовановић, певајући свој познати репертоар. Све приредбе су одржаване у напуштеној хали тенковске гараже коју су Немци, поштујући одредбе Женевске конвенције, уступили заробљеницима. Велика хала, која је могла да прими до 800 посетилаца, ускоро је преуређена за нову намену и у њој је импровизирана позорница. „У хали није било клупа ни столица. Сваки посетилац је сам морао да се побрине о свом седишту. Зато пред сваку приредбу, предавање или усмене новине, из свих соба и барака кроз логор врве групе и појединци са заврат забаченим столицама направљеним од тешко куване буковине и без наслона. Гледајући за њима, посматрач не види главе тих људи, па му се чини да стотине дрвених плоча, седишта, њишући се у ритму корака „плови“ према сали. Тако су заробљеници пошавши на представу из своје собе носили са собом „своје место.“²⁷

Културно-уметнички програм припремала је Уметничка група, за чијег је првог председника изабран Милорад Јовановић у пролеће 1942. године. „Милорад Јовановић је од првих дана 1941. до средине 1942. године врло често наступао у програмима Уметничке групе певајући прво уз пратњу гитаре изванредног гитаристе Бранислава Мирковића, академског сликара, а потом уз пратњу клавира, оперске арије којима се као изразити „basso cantate“ до рата прославио не само на београдској и другим југословенским, него и на многим европским оперским сценама. Сви који су имали прилике да га слушају, са задовољством су се сећали његове интерпретације улога као што су Кеџал из Сметанине Продане невесте, Борис Годунов Мусоргског, Маснеов Дон Кихот у истоименим операма, Мефисто у Гуноовом Фаусту и друге драмске и буфо улоге. Настојећи да одржи своју певачку кондицију, Јовановић је сваког јутра и неколико пута у току дана у зеједничкој умиваоници или у ходнику своје бараке изводио разне гласовне вежбе. Једном је, средином јуна 1941. године, на молбу

25 | Миодраг Ј. Ђорђевић, *Између црног и црвеног фашизма : у оснабрчком логору 1941-1945*, Лондон, Савез „Ослобођење“, 1962, 19.

26 | Предавања из географије држао је професор чачанске Гимназије, Драгослав С. Митровић, а почетни курс немачког језика Властимир Матић, секретар београдског Универзитета и некадашњи гимназијски професор и оснивач Грађанске касине у Чачку. Обојица су била рањена у бомбардовању логора 6. децембра 1944. године.

27 | Родољуб Жижић, *Оснабрчки звуци и одјеци*, Београд, Народна књига, 1981, 40.

својих другова из бараке наступио сам, без клавирске пратње – јер клавира тада још није ни било у логору – и отпевао неколико оперских арија из свог богатог репертоара и Мокрањчевог „Лем Едима“. Стајао је на највишем степенику на улазу у бараку, а слушаоци, чији је број брзо нарастао на преко стотину, стајали су унаоколо и аплаузом поздрављали сваку тачку. После овог импровизованог солистичког концерта и када су приредбе почеле да се одржавају у тенковској хали, Јовановић је учествовао на скоро сваком концерту озбиљне музике. Као наставник соло певања прихватио се да своје педагошко знање и искуство пренесе на оне који су у логору желели и имали услова да уче соло певање. У лето 1941. године отворио је своју школу певања у којој је у почетку било нас седам, а до краја је остало пет ђака.²⁸

Због политичке поларизације која је настала у логору, Јовановић је, супротстављајући се левичарском опредељењу Уметничке групе, престао да учествује у њеним програмима, а затим се, средином 1943. године, угасила и његова школа соло певања. Уметничка група је изабрала другог председника, а Јовановић је са својим истомишљеницима средином септембра исте године основао другу групу, названу „Родна грудa“, и био њен председник. Све почетне проблеме око нових просторија, опреме и инструмената „Родна група“ је решила, тако да је до краја те године имала салу са помоћним просторијама и позорницом опремљену кулисама, оркестар са набављеним инструментима, као и оформљен хор. „Све је то постигнуто благодарећи великом пожртвовању и полету које су показали сви чланови „Родне грудe“ утркујући се ко ће од њих бити бољи. При томе, треба имати у виду да је на челу „Родне грудe“ био стручњак, Милорад Јовановић, који је добро познавао техничку организацију позоришта и опере и прионуо на посао са великом љубављу. [...] Милорад Јовановић је имао као најближе сараднике професора Миодрага Стајића, за уметничку страну и избор комада, и артиљеријског мајора Душана Протића који је са својом екипом радио све кулисе. Пуну годину дана, од половине 1943. до половине 1944, сала „Родне грудe“ била је, три дана у недељи препуна. Комади, концерти, академије, прославе, низали су се једно за другим. Но не само да су се низали него су били и на завидној уметничкој висини. [...] Под управом Милорада Јовановића организован је и хор који је не само одговарао на јектенија за време богослужења, него је учествовао на многим концертима и академијама са великим успехом. Његово „Хеј, трубачу, с бојне Дрине“ дизало је косу на глави ратним заробљеницима.“²⁹

Успешан рад „Родне грудe“ потврђује и извештај њеног председника поднет старешини логора:

28 | Родољуб Жижић, *н. д.* 55.

29 | Миодраг Ј. Ђорђевић, *н. д.* 92.

Марија ОРБОВИЋ

„Логорско позориште
„Родна Груда“
14. јануара 1945 године

Армиском ђенералу
Господину Димитрију Живковићу, старешини Офлага VI Ц,
заробљених југословенских официра у Оснабрику

Господине ђенерале,
На крају 1944 године честитам вам наступајућу 1945 годину са најлепшим жељама.

Наше логорско позориште „Родна Груда“, чији сам управник, радило је кроз целу 1943–44 сезону са великим еланом и показало резултате, којима би се свако позориште и у нормалном животу могло позавидети. Ми смо извели 12 позоришних или концертних премијера и 13 књижевних или музичких академија.

Сарадници, на које сам се обратио, одавали су се са таквим пожртвовањем као да су професионалци, а не аматери, и то у највећем броју активни официри. Треба збиља да им се ода највеће признање.

Ми смо од самог почетка имали велике тешкоће; од оне неугледне просторије створити удобну позоришну салу-дворану од људи међу којима велики број никада није певао, створити хор, од оних који су се врло скромно занимали музиком, створити оркестар. Посао је био напоран. Када су ме изабрали за управника, ја сам био поласкан али и скоро снебивљив; да не изгубимо време а резултати изостану. Познавао сам сложеност позоришног рада у нормално време, где има коме да се заповеди, где су сви људи плаћени. Овај пак рад у логору је захтевао само жртве, а никакве награде материјалне није обећавао. Ми смо сви прионули послу. Једни смо се на друге угледали, моји сарадници на мене, ја на њих. Савлађивали смо постепено тешкоће и толико успели да изведемо добре драмске претставе, концерте, шарене програме, академије. Уз цео тај сценски посао, ми смо под свој кров примили и цркву, те тако омогућили да служба Божја буде достојније обављана.

Вас, Господине ђенерале, видели смо увек у првим редовима наше верне публике. Ваш ауторитет, разумевање за приредбе „Родне Груде“ бодрили су нас и ми смо се Вама дичили. Ваше заузимање за опште логорске прилике, интервенције у корист побољшања неподношљивог логорског живота, све нам је давало воље да радимо и да ми са своје стране допринесемо бољем расположењу.

После трагичног 6 децембра услед бомбардовања и наше позориште је претрпело толико штете да у догледно време неће моћи да ради. Осим тога што је сала потпуно онеспособљена за приредбе, бина растурена, магацини уништени, ми смо имали 7 погинулих чланова међу 113 официра и 4 војника који изгубише животе тога 6 децембра 1944. Велики број наших чланова отишао је последњих дана у друге логоре приликом пресељења групе официра

ради растерећења нашег логора. А и психолошко стање код људи је такво да се о позоришном раду не може сада мислити.

Биће ваљда среће, да се општи догађаји тако развијају да се скоро вратимо у своју слободну Отаџбину, тако бар сада сви осећамо. Мислимо да је остварена мисија, коју је себи поставила „Родна Груда“. Успели смо да преко бинских дасака дочарамо друговима стварни живот, одржимо достојни ранг културно уметничких манифестација, развијемо патриотска осећања.

Надамо се Господине ђенерале да смо ваша очекивања задовољили.

Рез. пешадиски капетан I кл.

Милорад Јовановић, оперски певач³⁰

Са пуно уважавања за уложени труд и постигнуте резултате одговорио је 20. јануара 1945. године старешина логора, армијски генерал Димитрије Живковић:

*„Резервном пешадиском капетану I класе
Господину Милораду Јовановићу, Оперском певачу
управнику логорског позоришта „Родна Груда“ Оснабрук*

Примио сам ваш извештај о раду логорског позоришта „Родна Груда“. Са највећим задовољством смо посматрали и као публика одобравањем давали признања напору вашег позоришта.

Од оне обичне шупе вредни ваши другови су били направили врло удобну дворану. Док је тако техничка екипа спремила салу, ви сте својим уметничким ауторитетом организовали хор, драму, оркестар. Убрзо је почео врло плодан позоришни рад. Цео логор је са уживањем посматрао ваш труд у овим тежким данима робовања људи су показали, испољавајући поред јаких и оне друге, слабе особине. Ретко ко је хтео да се жртвује и да ради за другог поготову без награде. Ви сте се са „Родном Грудом“ подухватили једног огромног посла: организовање позоришта у овим немогућим приликама. Само захваљујући вашој уметности, сналажењу, понашању према људима у опхођењу и вашој стручној спреми, ви сте могли да савладате теškoће и доведете до позитивних резултата.

Као што сами у извештају признајете, наишли сте на неочекивано благонаклон одзив код својих другова, које сте позвали на сарадњу. Зато и ја све лепе речи, које вама упућујем, господине Управниче, шаљем и вашим вредним сарадницима.

Да говорим о приредбама, које сте успели да изведете, о појединим тачкама, о пријему код публике, о служби Божјој, коју сте такође омогућили у својим просторијама, о целокупном утиску, који је човек добијао у вашој, или боље у нашој логорској „Родној Грудној“, могао бих говорити сатима, и све што

бих казао, биле би само похвале. Једна је пак ствар неоспорна, а и најглавнија, коју сте постигли, по мишљењу већине, а то је патриотски узмах. Са дасака „Родне Груде“ је збиља говорила Отаџбина. Те речи су за логор биле потребне. То уздизање је било за логорске прилике неопходни насушни хлеб.

На крају вашег извештаја читам закључак, болну констатацију, да услед бомбардовања логора 6 децембра 1944 којом приликом погине 113 официра и 4 војника а сагоре 18 барака, просторије нашег позоришта су претрпеле такве штете, да од продужења рада нема више речи за дуго време, од ваших чланова је 7 погинуло, а велики број је премештен ових дана у други логор.

Познавајући вашу енергију, Господине Јовановићу, видевши вас на послу и ценећи резултате које сте остварили, ја верујем да ћете још наћи снаге, па ако срећа не буде хтела да ускоро одемо у слободну земљу и ви тамо организујете позоришни живот, онда опет да вас угледамо на послу у логору, чујемо Ескамиљо³¹ Милораде, ваш дивни бас, кога смо ово време љубоморно слушали само ми у логору, а Европске оперске сцене, које су вам и подигле реноме, моћиће после 4 године паузе да вам даду ново достојно место као госту, јер као редован члан ваљда више нећете напуштати наш дични Београд. Да, у Београду вас воле, тамо сте били наш најеминентнији певачки претставник. Никакво чудо што сте у логору узели улогу најзаслужнијег човека на уметничко-културном пољу и задужили своје другове још првих најтежих дана ропства 1941, кад су људи изгубили све па и дах наде. Ви сте нас песмом храбрили, па сте такви остали кроз четири године.

Поздравите све своје другове из драме, оркестра, хора, техничке екипе и нека приме преко мене, као старешине логора, похвалу и захвалност за цео труд, културни и патриотски узмах међу заробљеним Југословенским официрима и војницима.

Старешина логора
армиски ђенерал, Димитрије Живковић³²

У емиграцији

У очекивању завршетка рата и заробљеничког живота, Јовановић је у свом дневнику записао:

„19. II 45. После дугих недеља непевања (због трагедије од 6. XII, због глади која влада у логору, па се нема снаге низашта), данас сам у разрушеној сали 'Родне Груде' певао мало. Глас носи, добар је. Контролишући интонацију према хармоничици усној, констатујем да се глас пење, дистонира на више.

21. II 45. После два дана идем ево поново да у сали певам. Од прекјуче прочитавам моју методу. Синоћ и јутрос сам баиш читао о талијанском начину

31 | Тореадор у опери „Кармен“.

32 | Легат Синеише Пауновића.

певања. Свежи су ми још били утисци о томе кад сам отишао у салу. Резултати сјајни. Тон баршунаст, ненаметљив, лаган, звонак, сочан у интонацији. Врло сам задовољан како сам данас певао. [...] Вежбаћу с времена на време да се не запарложим. Рат се приводи крају треба бити у форми. У тежини сам изгубио око 30 килограма, али се добро и крeпко осећам.³³

После распуштања логора, 15. априла 1945. године, Милорад Јовановић не жели да се врати у комунистичку Југославију и остаје у британској зони у Немачкој у намери да се настани у Енглеској. То ишчекивање је потрајало три године. О његовом животу у том периоду сведоче малобројна документа, из којих се види да је настојао да се и тада бави својом уметношћу. Учествује на концертима које приређује *Колеџ уметности за расељена лица* у Кабел-Хагену у оквиру UNRRA програма Уједињених нација. Из сачуваних штампаних програма тих концерата види се да су учесници углавном пољски и српски уметници, па се поред Милорада Јовановића помињу још и Сава Спасојевић и Симеон Поповић. Осим недатираних, сачувани су и програми од 8. марта и 19. и 13. јула 1946. године, из којих се види да Јовановић пева арије из познатих опера, као на пример Бориса Годунова. Изгледа да је он у то време живео у Кабел-Хагену, удаљеном петнаестак километара од Дортмунда, што се може закључити из пропуснице „којом се Милораду Јовановићу расељеном лицу дозвољава да путује из Кабела у Хамбург у периоду од 21. до 24. јула 1946. године у циљу учествовања у програму Радио Хамбурга“.³⁴

Реална могућност за одлазак у Енглеску указала се тек 17. новембра 1947, када је из Одељења за британске визе у Немачкој примио обавештење да ће добити визу „за похађање Теолошког факултета у Дорчестеру“³⁵, да би коначно напустио Немачку 7. јануара 1948. године.

Дошавши у Лондон, у жељи да настави своју оперску каријеру, Милорад Јовановић је на енглеском језику штампао један рекламни каталог од свега четири стране у коме је, уз своју изузетно лепу фотографију урађену у Оксфорду, изнео и најважније податке о себи и свом дотадашњем раду. Тако се на насловној страни, испод фотографије, може прочитати да је он добитник награде националног Конзерваторијума за музику Париза, као и да је гостовао у више од 40 оперских кућа и концертних дворана у Европи (Париз, Праг, Софија, Остенде, Марсељ и др.) и да је био хонорарни професор соло певања на Музичкој академији у Београду и Колеџу за уметност за расељена лица у Немачкој, британска зона. Затим је на читавој другој страни дао изводе из критика о својим наступима из разних листова, па и из *Политике*, али без датума, мада је јасно да се односе на његову каријеру пре рата. У свима су похвале о његовом певању. L'Eventall из Брисела пише: „*Дон Кихот*. Посебно интересантна је била насловна улога коју је играо са

33 Исто.

34 Пропусница.

35 Обавештење Одељења за британске визе у Немачкој.

великом осећајношћу наш први бас Милорад Јовановић. Од времена Шаљапина *La Mоптаie* није имала на репертоару оперу *Дон Кихот*, и то с правом, зато што је потребан уметник високог ранга да отпева улогу легендарног лика. Сећамо се величанственог начина на који је Шаљапин интерпретирао лик вечитог сањара. Јовановић схвата улогу као што је схватао Шаљапин, са додатним задовољством за слушаоце због његове савршене дикције коју његов чувени претходник није имао, јер није познавао француски језик.“ На трећој страни су пописане његове најважније улоге, док је на четвртој занимљива информација о приручнику за успешно учење певања, који је Јовановић написао у заточеништву. Књига се зове „Како добро певати“ са поднасловом „Онај ко зна како се дише зна певати – италијанска пословица“. Испод слике, која представља шематски приказ правилног дисања за време певања, пише: „Професор Милорад Јовановић као резервни пешадијски капетан Југословенске војске провео је четири године у немачком заробљеништву и тамо је написао књигу о свом методу певања: 'Како добро певати' из које доносимо једну од шема.

Књига је у штампи и коштаће 30 шилинга. Уз сваки примерак иде аутоматски и право на приватни час код професора Јовановића.“³⁶

Овај приручник није сачуван, али се у његовој заоставштини налази рукопис који је настајао у логору на француском и немачком језику, писан у виду дневника, и то је једини доказ да је књига заиста и написана. Само неколико листова је на српском језику и из њих се види да су писани почетком 1942. године, а међу неколико страна стручних објашњења налази се и предговор за будућу књигу, написан 26. јула 1942, који говори о његовим почетним намерама: „Ова студија у виду успомена није спремна за штампу, тј. оваква каква је она не би одговарала мојим жељама. Годинама већ ја сам спремао материјал за једно дело, које би одговарало дидактичким потребама код нас. Оснабрик, заробљенички логор, усамљеност, све ми је допуштало да се позабавим мало више него иначе овим интересантним питањем. Ја у Београду имам много забележака по свескама и партитурама и те ће ми зебелешке користити за допуњавање намераваног дела. При руци ми нису разне методе, писане од еминентних уметника и професора. Из тих дела бих могао за извесна тврђења да дајем наводе. Немогу такође ни музичке примере да потпуно тачно изнесем. Збиља ово дело ми није сасвим спремно за штампу. Али овакво какво је оно за мене претставља неоцењиву вредност. Једнога дана ћу сигурно моћи да га употпуним.“

Сва Јовановићева настојања да се као музички педагог или оперски певач запосли у Лондону завршена су неуспешно, пошто му је увек замерано да није енглески држављанин. Непоседовање уверења о држављанству била је препрека за рад у музичкој школи у Лондону којој се обратио у октобру 1948. године. Одбијен је без обзира на приложена уверења о богатој и успешној предратној каријери.

Судећи према сачуваним програмима, могао је да учествује само на свечаностима које су повремено организовали црква или добротворна друштва, као што је било 23. децембра 1948. у Дорчестерској опатији, где пева Божићне песме, затим на концерту Добротворног друштва 17. новембра 1948. или када у току једне недеље од 14. фебруара 1949. пева у опери *Мадам Батерфлај* у Краљевском позоришту у Дјусберију. Наступао је и у Лондонском музичком клубу 10. октобра 1950. године. Више пута је покушавао да добије ангажман у Краљевској опери Ковент Гарден у Лондону, као и на радију (Би-Би-Си), али без успеха. Писмо Ернста Хилмана из Ферфилда (Конектикат, САД) од 12. јуна 1951. године сведочи о Јовановићевој намери да у Америци настави своју каријеру. Хилман му одговара да, ако успе да дође у САД, неће никако моћи да се запосли као певач, нити као професор, већ само као мајстор за поправку музичких инструмената.³⁷

Године 1951. стекли су се услови за стицање британског држављанства. Тим поводом у лондонским новинама објављен је оглас следеће садржине:

„Овим се оглашава да господин Милорад Јовановић, 31 West Cromwell Road, S. W.5 подноси молбу министру унутрашњих послова за натурализацију и свако лице које зна за било какав разлог због кога ова натурализација не би требало да се одобри треба да пошаље писану и потписану изјаву о чињеницама заменику министра унутрашњих послова.“³⁸

Десет дана касније, тачније 10. децембра, Јовановић подноси коначну молбу Министарству унутрашњих послова уз приложен оглас два пута објављен у дневним новинама и друга документа.³⁹

Требало је да прође више од годину дана, па да 21. маја 1953. године добије обавештење о року полагања заклетве⁴⁰ и да пуноправни енглески држављанин постане тек обавештењем од 15. јуна 1953. године у коме је констатовано: „Сада сте постали грађанин Уједињеног Краљевства и Колонија, те према томе британски поданик од датума када је издат сертификат о натурализацији.“⁴¹

Јовановићеве наде да ће добијањем држављанства лакше наћи посао биле су изневерене, јер је и после стицања тог статуса одбијан и у великим оперским кућама и на радију. Како је морао да обезбеди своју егзистенцију, запослио се у једној фабрици (нема података каква је то фабрика била), где је упознао Елен Дели са којом се касније и оженио. Од своје прве жене Добриле развео се 12. марта 1948. године, пошто је дошао у Енглеску и тиме се коначно определио за живот у емиграцији. Пет година после поништења грађанског брака, ради нове женидбе, разведен је и црквени брак (12. марта 1953), када је његова прва жена већ имала ново, преудато презиме Неквинд.

37 Писмо Ернста Хилмана.

38 *The Kensington News and West London Times*, 30. новембар 1951, 5.

39 Копија молбе.

40 Certificate of naturalisation.

41 Оригинални документ.

Сачувано писмо упућено блиској рођаци Елен Дели на упечатљив начин сведочи о његовом животу и надама у туђој земљи:

„Драга госпођо Кофи,

Ваша нећака госпођица Елен Дели вам је рекла да долази на часове певања код неког оперског певача, бившег члана Београдске Краљевске опере (Југославија). Ја сам тај човек и могу вас уверити да је Елен вредна и да је постигла приметан напредак. Не знам и не могу рећи да ли ће госпођица Дели постати певач. Пут је веома тежак, али би била штета за њу да не учи.

Ја сам емигрант и не желим да се вратим у садашњу црвену Југославију. Због тога сам у овој земљи. Живот ми није лак у поређењу са оним што сам радио у мојој земљи и у неким местима Европе, али ћу се некако снаћи. Ускоро постајем британски грађанин и надам се да ћу онда имати веће шансе. Већ годину и по дана радим у истој фабрици где и ваша нећака Елен. Уочио сам њено изванредно владање. Постали смо добри пријатељи. Почели смо часове музике пре три месеца. Ја стварно волим Елен. Не знам како ће се ствари развијати. Ја сам разведен човек. Најбоље што могу да урадим је да се оженим са госпођицом Дели. Што се тиче осталих ствари: нисам млад. Знам да ћете рећи да је глупост удати се за стара човека Елен ће можда рећи исто то, али ту смо где смо. Разлог и оправдање за све то могла би бити магија музике. (Видим да се смејете госпођо Кофи.) У интересу ми је било да учествујем у развоју једног младог талента и да пратим уживање које ова млада талентована личност показује у бављењу музиком. Не бих желео да ме погрешно разумете. Ја једино желим да помогнем Елен јер она то заслужује и ја то желим од свег срца.

С поштовањем ваш Милорад Јовановић“

Да је Елен постала супруга Милорада Јовановића и оперска певачица, види се из једног плаката на коме су међу учесницима и њихова имена. О њиховим ретким ангажовањима сведоче малобројни плакати и програми концерата. Тек у периоду од 1957. до 1965 године Јовановић чешће наступа у програмима „Британског оперског друштва“ које је било удружено са „Књижевним друштвом Северног Лондона“. Пева у операма *Трубадур*, *Продана невеста*, *Дон Карлос*, *Риголето*, *Пајаци*, *Хофманове приче*, *Слободни стрелац*, *Набуко* и *Травијата*. У програмима за те опере може се видети да је неке улоге певала и Елен Јовановић.

У Лондону је Јовановић упознао Лејлу Пеџет (1881–1958), познатију као Леди Пеџет, велику добротворку српског народа, добровољну болничарку из балканских и Првог светског рата. За време Другог светског рата она је своју огромну кућу (Warren House) са више од четрдесет соба претворила у болницу где је неговала рањенике, да би после рата врата свог замка широм отворила за Србе емигранте и нештедимце их помагала. Многи су код ње нашли уточиште

и утеху (Милош Црњански је једно време боравио у њеној баштенској кућици). Милорада Јовановића је посебно ценила због његове уметности, што се може видети из неколико њених писама која употпуњују сазнања о његовом животу у то време:

24. 3. 1951.

Драги господине Јовановићу,

Хвала веома много за Вашу чаробну карту за Васкрс и поздраве које веома ценим. Такође бих желела да Вам честитам на томе што сте најзад успели да нађете посао који Вам одговара. Сигурна сам да ћете се сретати са интересантним људима у [... нечитко] и надам се да ћете имати много успеха у Вашем новом подухвату.

Са најљубазнијим поздравима и најбољим жељама, Лејла Пеџет

Јовановић се јула 1951. године упознао са Јозефом Хислопом (1884–1958), чувеним тенором и професором певања у Лондону и званичним саветодавцем у оперским кућама Covent Garden и Sadler'Wells. У белешкама које је водио после часова код Хислопа може се видети његово напредовање. Тако 18. септембра 1951. године пише: „Хислоп ће ми помоћи да нађем посао. С почетка није мислио да ћу бити интересантан. Међутим данас је био више него одушевљен. Окретао је леђа да ме слуша. Излазио у ходник да ме оданде чује. Када сам завршио он ме је одмах упитао: шта је са примањем поданства.“

О свом вежбању са професором Хислопом и плановима за запослење пише леди Пеџет, о чему сазнајемо из њеног одговора:

17. март 1952.

Драги господине Јовановићу,

Веома ми је мило што Вам је моја музика била од неке користи. Стварно ми је веома мило што чујем да ћете ускоро бити британски поданик и веома се надам да ће Вам то бити од помоћи у послу, али ми је веома жао што Вам ни Covent Garden ни Sadler's Wells не могу понудити било шта одговарајуће у овоме тренутку. Можда ћете им у наредном периоду бити потребни.

Веома је интересантно чути да вежбате са господином Хислопом. Он је некад био добар певач.

Радујем се што чујем да сада станујете у Egerton Gardens и сигурна сам да се осећате срећним тамо, то посебно пошто Вам се фабрика преселила у Kensigton на три минута пешике од Egerton Gardens.

*Са најљубазнијим поздравима и жељама,
Ваша Лејла Пеџет*

Марија ОРБОВИЋ

Три месеца касније леди Пеџет упућује Јовановићу писмо тако неопходне подршке:

1. јул 1952.

Драги господине Јовановићу,

Осећам обавезу да Вам морам написати неколико редова и честитати Вам на сјајном начину на који сте организовали програм у Festival Hall-у. Ваш избор био је перфектан и не могу да Вам опишем колико смо сви у њој уживали. Желела сам да сам могла остати до краја али је програм био прилично дужи од мога очекивања а ја сам имала посетиоце који су долазили да ме виде. Веома ме је импресионирао први део програма и Ваше лепо певање као и оног младог тенора.

Црквена служба је такође била лепа и чула сам много људи да кажу како је то било лепо и како су дубоко дирнуте њихове душе тихом величанственошћу музике.

Знам да је овај догађај морао изискивати огроман рад са Ваше стране, али остварени сјајни резултати су Вам морали дати велико задовољство.

*Са најљубазнијим поздравима и најбољим жељама,
Ваша Лејла Пеџет*

Поводом Јовановићег добијања држављанства, леди Пеџет, доследна у својој љубави према Србима и Југословенима, поред честитке опимиње га да не сме никад заборавити на своје порекло:

7. јул 1953.

Драги господине Јовановићу,

Хвала Вам веома много на писму од 5-ог овог месеца. Много честитки што сте постали британски поданик. Драго ми је што волите ову земљу и што осећате да је ова земља добра према Вама, али се ипак надам да ћете и поред тога остати Југословен! Такође ми је драго што и даље узимате часове код господина Хислопа и што осећате да Вам се глас побољшао.

Веома је тежак посао купити кућу као што је и веома скупо. Зар не би било боље у овом моменту изнајмити стан?

Жао ми је што чујем да се Ви и госпођица Елен Дели, Ваша пријатељица коју сте упознали док сте радили у истој фабрици, не можете венчати пошто је она католикиња, а Ви нисте, а поред тога и из других разлога. То је веома трагична ситуација и она има пуно право да Вас запита шта ћете урадити! Мени изгледа да у овим околностима се може веома мало урадити. Морате једноставно постати добри пријатељи и помагати једно другом у вашем раду док се сама ситуација не раишчисти.

Чврсто се надам да ћете добити неки одговор од лица које је дало оглас у „Times“ у, али они понекад и не одговоре. Зависи од тога да ли су или нису нашли некога ко одговара њиховим потребама.

Најљубазнији поздрави и најбоље жеље од Ваше Лејле Пеџет

Последње писмо упутила је Јовановићу после опроштајне вечери приређене у њеној кући, којом је наговестила престанак помоћи избеглим Србима и своје повлачење из дотадашњег начина живота:

17. јун 1954.

Драги господине Јовановићу,

Хвала Вам веома много на Вашем љубазном писму од 15-ог овог месеца. Толико ми је мило што сте Ви и Ваша супруга могли да дођете на моје „опроштајно“ посело 9-ог овог месеца. Било ми је драго што сам се упознала са Вашом супругом и веома се надам да је и она уживала у поселу. То је била једна тужна прилика али је за мене чини различитом од тога то што сам имала око себе моје драге пријатеље Србе и Југословене. Заиста се надам да ћу вас обоје срести пре него што коначно напустим Warren House и мада сам потписала уговор о продаји нећу отићи одавде пре септембра.

*Са најљубазнијим поздравима и најбољим жељама Вама и Вашој супрузи,
Ваша Лејла Пеџет*

О овом догађају у животу пожртвоване Енглескиње, Коста Ст. Павловић је записао: „И кад је на Србе потрошила сву своју готовину, продала је кућу у којој се родила, у којој је одрасла, век вековала, за коју су биле везане толике успомене, отуђила је парк који је толико волела, цвеће које је неговала, птице које је зором свакодневно хранила, али је својим Србима претходно приредила опроштајно вече, примила их последњи пут и угостила како је само она умела. Отселила се у други крај, у много мању кућу. Уместо пространог парка, задовољила се баштицом у којој је и даље неговала цвеће и хранила птице. Разболела се. И кад је дошло време заклопила је своје уморне очи рекавши неколико дана пред смрт једном свом пријатељу: 'Нека ме сви забораве! То ми је свеједно! Али ће ми тешко пасти ако ме моји Срби забораве!' [...] Умрла је леди Пеџет, која је у свом животу имала три љубави: љубав за птицама, љубав за цвећем и љубав за Србима.“⁴²

Јовановићу је доста помогла и најмлађа сестра Добрила⁴³ која је, добивши по ослобођењу одштету за тамновоање у Бањичком логору, отишла у Лондон,

42 | Коста Ст. Павловић, „Леди Пеџет (1881-1958)“, Сепарат из *Гласа канадских Срба*, Виндзор, Канада, бр. 1388, 9. октобар 1958, 18-19.

43 | Сведочење Милоја Николића из Чачка.

где је купила једну стару кућу са више станова које је издавала, а у једном од њих и живела са братом, док се он није оженио са Елен Дели. Запослила се у неком ресторану, а и Милорад је зарађивао, осим на ретким концертима, и поправљањем музичких инструмената. О томе сведочи и један исечак из његове заоставштине из „Недељног Тајмса“ са фотографијом, на којој он у радионици поправља хармонику. Испод слике је написано: „Окружен својим резервним деловима, мајстор штимује хармонике.“⁴⁴

Године тамновања, оскудица у храни и незадовољство емигрантским животом у коме није остварио своје наде, учинили су да постане болешљив, услед чега је умро 19. јануара 1966, у својој 69. години. Његова сестра је распродала сву имовину и вратила се у Југославију. Помогла је брату највише што је могла и тиме је њена мисија била завршена.

Тако се завршио живот једног изузетног уметника, славног већ на почетку каријере, који се на политичком раскршћу на коме се нашао, определио за пут на којем није остварио своје наде. У иностранству није успео, а у Југославији је заборављен.

Извори и литература:

1. Грађа о Милораду Јовановићу у Легату Сенише Пауновића, власништво Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ Чачак
2. Писма и фотографије Милорада Јовановића, власништво Милоја Николића из Чачка
3. Слободан Турлаков, „Историја опере и балета Народног позоришта у Београду, I–II, Београд, Чигоја штампа, 2005.
4. Родољуб Жижич, „Оснабрчки звуци и одјеци“, Београд, Народна књига, 1981.
5. Миодраг Ј. Ђорђевић, „Између црног и црвеног фашизма“, Лондон, Савез „Ослобођење“, 1962.
6. Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад, Матица српска, 2009.
7. Извештај за школску годину 1937–1938, Чачак, Државна реална гимназија, 1938.
8. Вишеслава М. Ђуричић, „Универзални тип оперског певача или Певач који не даје интервју“, Недељне илустрације, бр. 8, 1941.

Forgotten Artist Milorad Jovanovic (1897–1966)

Milorad Jovanovic (1897–1966) opera singer and professor of Music Academy in Belgrade became famous on the stages of European metropolis as well as in domestic one by singing main roles in the operas 'Evegenije Onjegin', 'Faust', 'Don Kihot', 'Seville Barber', 'Tais', 'Figaro's Wedding', 'Magic Flute', 'Hoffman's Stories', 'Djuradj Brankovic', 'Kostana', 'Ero s'onoga svijeta' and many others. He was at the peak of his fame before the Second World War when his career was interrupted and never reached the level as before. As a prisoner of the war prisoner camp in Osnabruk, Jovanovic was leading 'Artistic Group' and was organizing rich musical and drama program, but when the prisoners polarized on the ideological base he separated with his like-minded friends loyal to the king and home land and continued his work within newly founded 'Rodna Gruda'. After the War, following his principles, Jovanovic stayed in immigration until 1948 in Germany and after that in London. In spite of his efforts he could not continue his artistic career or to find a job as a music pedagogic. He became a factory worker who was repairing musical instruments in his free time, and he was an opera singer from time to time at the concerts of charity associations or 'British Opera Society'. Hopes that, as a pre war famous artist, he would rule the stages out of his country again did not come true, so Jovanovic's idea of opposing communism was crucial for his further work as an artist, as he was forgotten in Yugoslavia and he did not succeed in the world.

Marija ORBOVIC

L'artiste oublié Milorad Jovanovic (1897–1966)

Milorad Jovanovic (1897–1966), chanteur d'opéra et professeur à l'Académie musicale à Belgrade s'illustra sur les scènes des métropoles européennes, ainsi que sur celles du pays, chantant les rôles principaux dans les opéras Eugène Ognjenin, Faust, Don Quichotte, le Barbier de Séville, Tais, les Noces de Figaro, la Flûte Enchantée, les Contes d'Hoffmann, Djuradj Brankovic, Kostana, Ero de l'autre monde et bien d'autres. Il fut au sommet de la gloire au devant de la Deuxième Guerre mondiale, lorsque sa carrière fut interrompue et n'atteignit plus jamais les portées d'avant. Comme prisonnier au camp d'officier à Osnabrück, Jovanovic, à la tête du „Groupe artistique”, organisa un programme musical et dramatique abondant, et lorsque la polarisation sur le principe idéologique entre les prisonniers advint, il s'isola avec des personnes ayant la même opinion, fidèles au roi et à la patrie et continua son travail de jusqu'alors dans le cadre du „Pays natal” nouvellement créé. Après la fin de la guerre, fidèle à ses principes, Jovanovic resta en émigration jusqu'en 1948 en Allemagne, et depuis ce temps-là à Londres. Même en dehors de tous ses efforts, il ne réussit pas à poursuivre sa carrière artistique, ni à être embauché comme pédagogue de musique. Il devint ouvrier d'usine, qui en temps libre répara des instruments de musique, et chanteur d'opéra qui fut présent occasionnellement aux concerts de sociétés de bienfaisance ou de la „Société d'opéra britannique”. Les espoirs qu'en tant qu'artiste réputé d'avant-guerre il pourra à nouveau dominer sur les scènes hors de son pays ne furent pas réalisés, de cette façon la loyauté de Jovanovic à l'idée contradictoire au communisme fut décisive pour sa subsistance à venir en tant qu'artiste, car il fut oublié en Yougoslavie et dans le monde il ne réussit pas.

Marija ORBOVIC

У левом углу посластичарница Ђоке Јовановића са новим власником Бором Николићем (држи сина у наручју)

Родитељи Милорада Јовановића

Милорад Јовановић на венчању са првом женом

Паљење Бадњака у логору

Милорад Јовановић трећи слева у логору

Милорад на сцени у логору

Јовановић диригује хором у Оснабрику

R.Y. Ex-Combatants' Assn.
"Drazha Mihailovich."

ST. SAVA CELEBRATION

SERBIAN

**CONCERT
& DANCE**

in the

Town Hall, Tunstall, Stoke-on-Trent
On Saturday, Jan. 27th, 1951

.....
National Dances and Songs from 7 p.m. to 9 p.m. with

MR. M. JOVANOVIĆH

The well-known Operatic Singer.

Dancing 9 p.m. to 11 p.m. Light Refreshments.

Admission 4/-. All Profits will be sent to
War Invalids' Fund.

ABAI, JAGGER, Southgate Printing Works, Elland. Telephone 2275.

Плакат